

гріховного минулого. Наприклад, чернечий постриг приймали двоєженці, які хотіли уникнути єпитимії.

Звичайним мотивом для прийняття чернечого постригу була хвороба. Церква негативно ставилася до даної причини як можливості піти в монастир, тож винятки робилося лише для літніх людей.

Безумовно, прийняття чернецтва було проблемою для Церкви. У цьому питанні вона зіткнулася із суперечностями. З одного боку, Церква заохочувала чернецтво як ознаку особливої наближеності до Бога, самозречення і самопожертви, а з другого – оберігала ідею святості і нерозривності шлюбних зв'язків.

Таким чином, у XVIII ст. прийняття чернецтва при живих дружинах і чоловіках розглядалося як зазіхання на святість шлюбних зв'язків. До вже існуючих умов прийняття чернецтва були додані нові: постриг дозволявся лише після досягнення 50–60 років і в тому випадку, коли діти від шлюбу були повнолітніми і не потребували турботи батьків або одного з них. Крім того, дозвіл на прийняття чернецтва давав лише Синод. Петро I та інші монархи негативно ставилися до чернечого постригу, особливо молодих людей.

Відтак головною причиною для прийняття чернецтва була хвороба. Знаючи про цю обставину, Синод обмежив права священнослужителів: „<...> розлучаючихся мужа или жену от брачного союза за болезнями отнюдь без синодского рассуждения не разводит и не постригает, токмо исследовав о том обстоятельно и опасно, и освидетельствовав болезни докторами присылать доношения с письменным свидетельством в Синод и ожидать синодальной резолюции” [21].

Отже, прийняття чернецтва було формою ліквідації шлюбу. Однак воно вимагало дотримання багатьох формальностей: чоловік або дружина, які залишалися в миру, не могли більше одружуватися, або мали отримати для цього особливий дозвіл Синоду; один із подружжя залишався без вдовиного забезпечення, оскільки той, хто приймав чернецтво, забирав із собою нерухомість. Цим відрізнялося російське право від канонічних приписів, які передбачали наділяти покинута половину подружжя частиною з власності того, хто приймав постриг. Очевидно, що саме тому історики права вважали, що прийняття чернечого постригу було одним із приводів для розлучення, адже чоловік або дружина, котрі залишалися в миру, часто укладали нові шлюби.

1. *Кормчая книга*. 2– Б.м., б. г. – Гл.42.

2. *Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права*. – К., 1909.

3. *Неволин К.А. История Российских гражданских законов*. – СПб., 1857. – Т. I.

4. *Загоровский А.И. Курс семейного права*. – Одесса, 1902.

5. *Орианский И.Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному*. – СПб., 1879.

6. *Бердников И.С. Краткий курс церковного права*. – Казань, 1888.

7. *Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права*. – М., 1887.

8. *Павлов А.С. Брачное право православной церкви // Богословский вестник*. – 1901. – № 4-6.

9. *Суворов Н. Учебник церковного права*. – М., 1912.

10. *Добровольский В.И. Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву*. – СПб., 1903.

11. *Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв.* – М., 1991; *Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.)*. – СПб., 1999. – Т.1-2.

12. *Лещенко В.Ю. Русская семья (XI – XIX вв.): Монография*. – СПб., 2004.

13. *Глиняный В.П. Правовое положение замужней женщины с древнего времени и до конца XIX века*. – Одесса, 1999.

14. *Сулима М.М. Грѣхи розмаїтїи: єпитимїїні справи XVII-XVIII ст.* – К., 2005.

15. *ПСЗРИ*. – Т.V. – № 4022.

16. *Лебедев А.С. Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской*. – Х., 1902.

17. *Письмо М.В.Ломоносова к И.И.Шувалову // Русская старина*. – 1873. – Т.VIII.

18. *Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАК України)*. – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 43.

19. *ЦДАК України*. – Ф. 127. – Оп. 176. – Спр. 46.

20. *Державний архів Чернігівської області*. – Ф. 712. – Оп. 1. – Спр. 107.

21. *Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование императрицы Елизаветы Петровны*. – Т.3. – № 1044.

Т.В. Портнова

ЛИХО З РОЗУМУ: ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ ОСВІТИ НА СЕЛЯНСЬКУ КУЛЬТУРУ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У вітчизняній історіографії проблематика народної освіти другої половини XIX – початку XX ст. розроблена досить ретельно. Багато уваги приділено просвітницьким зусиллям української інтелігенції серед селянства, досліджено організацію та діяльність навчальних закладів [1, 2]. Пропонована стаття має за мету висвітлити менш популярне питання, – зокрема реакції селянського середовища на поширення писемності, а саме, проблему деформаційного впливу освіти на традиційну селянську культуру. Цей добре досліджений у західній антропології та історіографії сюжет щодо українських матеріалів залишається маловивченим – виняток становить робота О.В. Михайлюка [3, 62–68]. Зважаючи на масштабність проблеми, в рамках статті ставимо за мету проаналізувати, як сприймали вплив просвіти на українське селянство освічені сучасники (чиї свідчення власне і залишаються провідним джерелом інформації для теперішніх дослідників). Об'єктом дослідження є українське селянство другої половини XIX ст.; предметом – вплив освіти на селянську культуру.

Уявлення про виняткову роль просвіти для народного розвитку і добробуту було одним з центральних для ідеології українського національного руху, як зрештою і для практично усіх національних ідеологій Центральної та Східної Європи. Звідси підкреслена увага до освітніх питань в українській публіцистиці та белетристиці.

Занепокоєні проблемами селянського неучтва, представники української інтелігенції із радістю відзначали зростання кількості учнів у сільських школах пореформеної доби. Втім, більшість із них

від початку були цілком свідомі мотивації селян для надання дітям елементарної освіти. На селі після 1861 р., що потрохи включалося в рамки письмових регламентацій, письменність в першу чергу поціновується меркантильно; за характеристикою Б. Познанського – як сходи́нка до сільського кар'єризму та спосіб „вийти в пани” [4, 244]. Селяни вчилися читати, але досить часто не заради самого читання [5, 481], тим більше не заради читання тих книжок, які наполегливо, але марно пропонували народу його просвітники. Вже вмюючи читати, селянин часто не поспішав „приносити з базара Белінського і Гоголя”. Типовий коментар про користь шкільництва вклав до вуст одного зі своїх героїв-селян І. Карпенко-Карий: „По-моєму, грамота потрібна, щоб вексель або розписку прочитав, чи підписати договір; повістку від мирового, окладний лист, квитанцію прочитати, щоб, виходить, не обчитали, а далі – це дурна примха” [6, 151].

Стійке уявлення селян про освіченість як рису вищих соціальних прошарків і відповідно „темноту” як природну рису селянина формувало і поведінкові стратегії. Результатом здобуття бодай якої освіти для селянина нерідко ставав розрив зі своїм соціальним середовищем, погорда до „неосвіченого мужицтва” і небажання займатися „низькою” сільськогосподарською працею. Як зазначали у своїй петиції до Комітету письменності київські вчителі на початку 1860-х рр., письменність віднімає у села робочі руки, „бо письменні шукали справ, за засвоєними ними уявленнями більш шляхетних, тобто: позовів по судах, накладів і пияцтва” [7, 17]. Неодмінним другорядним героєм романів з сільського життя стає парубок, що здобувши шкільну освіту, усіма правдами і неправдами уникає чорної роботи, шукаючи легкого хліба, пнеться в паничі та перебирає негативні городянські звички (наприклад, палить). З вуст подібного героя навіть рідний батько, що намагається навести його на розум, ризикує наразитися на відповідь: „Авжеж я вам не рівня: я з вами свиней не пас... а я вам городити свинюшників не буду. Хіба я на те вчився в школі? Мені треба робити по мені. Стану десь за писаря або за лакея та й хліб їстиму. Робіть вже ви, тату, свинюшники” [8, 310].

Врахування суперечливого впливу шкільництва на сільську молодь дозволяє вірніше витлумачити ряд моментів, які сучасниками часто сприймалися як свідчення нерозуміння селянами користі від освіти, як наприклад, часто згадуване у джерелах негативне ставлення селян до школи і небажання віддавати туди дітей. Набуті в школі знання, цінності і моделі поведінки, які просвітители вважали корисними, могло інтуїтивно сприйматися селянами як чужі і загрозові, такі, що обмежують вплив та контроль родини і не дозволяють батькам виховувати дітей за власними вподобаннями і зразком [5, 476; 2, 65].

На думку українських інтелектуалів, на тлі загальноімперського неоднозначного впливу народної освіти українське село переживало подвійну трагедію, коли продуктом шкільної освіти ставало покоління, не лише психологічно, але і мовно відчужене від власних родин – адже в російськомовній початковій школі учні „набувають потворного говору, не схожого ані на ту, ані на іншу мову”, що ізолювало їх від рідних [7, 17]. За обуренням зауваженням І. Нечуя-Левицького, російськомовна школа в україномовному селі

готувала „не народ, а якусь збавлену череду писарів та панських лакеїв” [8, 422], що воліли якнайшвидше позбутися усіх ознак „мужицтва”, передусім простої мови, перейшовши на мову престижну та міську – російську. Випускники подібних шкіл були одними з перших кандидатів до лав таврованих українською інтелігенцією „перевертнів” з соціальних низів – тобто осіб, що поверхово набравшись міських звичаїв, соромилися мови батьків і свідомо прагнули якнайрадикальніше позбутися усіх ознак власної селянськості. Перейнявши „через лакеїв та від куховарок” те, що здається йому панськими звичаями, а саме „позверхність і, звісно, вкупі з нею і такі гарні речі, як розпуста і т.ін.” [9, 38]. Подібний колишній селянин вдягав жилета і годинника, назавжди віддавав перевагу лакейській праці над хліборобською і на село вже не повертався.

Українська думка другої половини XIX ст. демонструє розуміння соціальної обумовленості селянської позиції щодо шкільної мови. Попри певні симпатії до початкової освіти українською, яка давалася дітям легше, селяни бачили в освіті передусім сходи́нку до ліпших кар'єрних перспектив, до виходу із селянського стану, що відповідно потребувало і „неселянської” мови. Передбачення можливої негативної реакції селянства на запровадження української у початкових школах присутні ще в дискусіях початку 1860-х рр., до урядової заборони початкової освіти українською мовою. Так, Д. Пильчиков у 1861 р. вказував на побоювання, що у потенційних учнів „немає уявлення про мову рідну та російську, а радше другу вони називають шляхетною, а першу мужичою” [10, 162], і відповідно перший видаватиметься їм більш привабливим. Прагматичне шукання дітям кращої долі від освіти і в подальшому превалюватиме в оцінці селянством мови шкільного викладання. Є. Чикаленко вважав за необхідне занотувати протест селян Кременчуцького повіту у 90-і роки XIX ст. проти української мови в школах, які мотивували відмову наступним чином: „Ще щоб наші діти zostалися навік мужиками? – Не треба! – Тепер хоч дехто з наших дітей виучується на вчителів, попів, лікарів, а то вже годі буде” [11, 272].

Занепокоєння сучасників викликав і той факт, що власне головне призначення освіти, на яке особливо розраховували просвітники народу – інтелектуальний та духовний розвиток – селян не надто обходив. Якщо виходець із селянського середовища, що поставився до грамоти прагматично, мав шанси потрапити до лав сільського начальства, ті нечисленні селяни, що прагнули від освіти відповідей на головні життєві запитання або наприклад намагалися донести до родичів факт, що земля обертається навколо сонця, скоріше ризикували стати посміховищем у власній родині [6, 164]. Нерідким літературним сюжетом ставала оповідка про те, як освіченого селянина, який шукає життєвої правди згідно з прочитаним у книжках, селянська маса була готова безжально розчавити, як наприклад сталося з героєм повісті Б. Грінченка „Під тихими вербами”, що читав Т. Шевченка та брошури про Роберта Оуена і прагнув „вчитися, щоб знати, як запобігти лихові, як зробити, щоб не кривда, а правда правдувала” [12, 191].

Підсумовуючи, можна відзначити, що просвіта, із якою українська думка традиційно пов'язувала

сподівання на істотне покращення життя селянства та його розумовий і моральний розвиток, натомість справляла на селянську культуру доволі неоднозначний вплив. Найстрашнішим у впливі сільського шкільництва українські інтелектуали називали втрату селянином самого селянського стосу, спотворення типу „справжнього селянина”, тісно пов’язаного з землеробським способом життя. Разом із ширшою картиною світу сільська дитина здобувала в школі і чужі селу моделі поведінки, і інші життєві сподівання, і „міську” мову; а книжки стали одним з джерел (разом із оповідками про міське життя), що підказали селянину, що сільськогосподарська праця – не єдиний вірний спосіб життя, а лише один з можливих його варіантів. Більшість представників української інтелігенції воліли пояснювати подібні тенденції не так неминучим конфліктом, викликаним вторгненням вищої писемної культури в традиційний неписьменний світ, як урядово санкціонованою мовною і соціальною чужістю початкової школи в українському селі. В роздумах освічених людей доволі популярнішою ставала і теза, що за умов скрутного матеріального становища та обмеженої соціальної мобільності освіта діє діаметрально протилежно очікуваному, плекаючи почуття незадоволення, задротності і відчуження.

Щодо другої половини XIX ст. масштабність впливу шкільництва на українське селянство не треба переоцінювати – хоча з кінця XIX ст. сільська освіта стає поширенішою, для більшості селян вона лишалася доволі поверховою. Втім прикметно, що вже тоді вона сприймається як чинник деформації сільського світу – і багатьма освіченими спостерігачами, і нерідко самими селянами.

1. Борисенко В.І. *Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст.* – К.: Наукова думка, 1980.
2. Побірченко Н.С. *Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX ст.)*. – К.: Науковий світ, 2002.
3. Михайлюк О.В. *Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія*. – Д.: Вид-во „Інновація”, 2007.
4. Познанский Б. *Воспоминания из недавнего прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская Старина*. – 1885. – № 2.
5. Eklof V. *Russian Peasant Schools: Officialdom, Village Culture, and Popular Pedagogy, 1861 – 1914*. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1986.
6. Карпенко-Карий І. *Розумний і дурень // Твори в трьох томах*. – К.: Вид-во худ. л-ри „Дніпро”, 1985. – Т. 1.
7. *Адрес в комитет грамотности от преподавателей Киевских школ // История суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Хрестоматія / [Укладач А.Г. Бolečух]. – Д.: Вид-во ДНУ, 1994.
8. Нечуй-Левицький І. *Хмари // Зібрання творів у 10 томах*. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 4.
9. Грінченко Б. *Листи з України Наддніпрянської // М. Драгоманов*. – *Діалоги про українську національну справу*. – К., 1994.
10. Пильчицький Д. *Лист до В. Білозерського [1 августа 1861 р.] // Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчицького до Василя Білозерського // Київська старовина*. – 1998. – № 2.

11. Чикаленко Є.Х. *Зібрання творів. В 7 т. Т. 1. Спогади. Уривки з моїх споминок за 1917 р.* – К.: ТОВ компанія „РАДА”, 2003.
12. Грінченко Б. *Під тихими вербами // Твори: В 2 т.* – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 2.

О.М. Приймак

ТРАДИЦІЙНІ АРХЕТИПИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Виникнення нових форм соціальної самоорганізації є однією з головних складових трансформації сучасного українського суспільства. Рівень їхньої самоуправлінської активності виступає іманентною ознакою розвитку громадянськості в нашій державі. Разом з цим, на відміну від міста, інтенсивність розповсюдження соціальних інновацій в сільській місцевості суттєво знижується, й модерні едохократичні, партисипативні, матричні чи багатомірні організаційні структури починають співіснувати з традиційними формами селянської спільнотності. Така, на перший погляд, еkleктика робить актуальним дослідження історичних типів селянської самоорганізації.

Мета статті полягає в дослідженні традиційних форм самоорганізації селянства, що існували на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст. Об’єктом є традиційна культура українців; предметом – форми самоорганізації селян кінця XIX – початку XX ст.

У розвитку історіографії досліджуваної теми можна виокремити три етапи. Хронологічні межі першого охоплюють 90-ті рр. XIX ст. – 1917 р. Роботи цього періоду носили, головним чином, прикладний характер. Значний внесок у розкриття досліджуваної теми зробили М.П. Огановський, В.Є. Постніков, А.А. Измайлов, І.В. Мозжухін, С.С. Маслов, Ф. Щербина та інші.

У першій половині 20-х рр. XX ст. мав місце другий етап розвитку історіографії теми. Серед низки публікацій того часу фундаментальністю відрізняються дослідження таких авторів як О.М. Челінцева, С.М. Прокоповича, О. Погребинського, П.М. Першина. Але вже з 1930-х й до початку 1990-х визначене питання не отримало розкриття в радянській історичній науці.

Третій етап у розвитку історіографії проблеми розпочався у 90-ті рр. XX ст. й триває дотепер. Особливість його полягає у пошуку історичного досвіду самоорганізації селянства, що може бути використаний в контексті розбудови державності України. В цьому відношенні заслуговують на увагу публікації І.І. Бутенко, І.А. Фареній, Г. Губенко, Г. Цибуленко, В. Власенко.

Відтак, тема нашої статті має не лише практичну, а й наукову актуальність. Розкриття її потребує, насамперед, формулювання визначення соціальної асоціації як історичної форми самоорганізації селянства, проведення класифікації селянських асоціацій, характеристики принципів та напрямів функціонування останніх на території південноукраїнських губерній на зламі XIX – XX ст. При цьому досягнення мети стає можливим, на нашу думку, у разі використання міждисциплінарного підходу в історичній науці. Когнітивний зонт